

A RÉGI PESTI ZSIDÓ TEMETŐ TÖRTÉNETE ÉS SÍREMLÉKEI

Bányai Viktória – Balogh István – Csáki Tamás

Amikor az érdeklődésünk a pesti oldal legrégebb, mára már felszámolt zsidó temetői felé fordult, akkor a hiányzó láncszemet kerestük, az átmenet fázisait és jellemzőit, amelyek átvezetnek a 18. század végi, 19. század eleji vidéki temetők világából a Salgótarjáni utcai zsidó temető nagypolgári modernitásába.¹ Azon generációk temetkezési emlékeit, akik a pesti zsidóság alapítóatyái és szellemi arculatának meghatározói voltak. A korai temetők léte a szakirodalomban természetesen jól ismert, bár a működésükre és felszámolásukra vonatkozó ismeretek még pontosításra szorulnak.² Síremlékállományukat azonban művelődéstörténeti, művészettörténeti vagy filológiai elemzés tárgyává még sosem tették – bizonyára amiatt sem, mert a korábbi szakirodalom lényegesen kisebb számú fennmaradt sírkőről tudott.

A TEMETŐ TÖRTÉNETE

A kislétszámú és jogilag is bizonytalan státuszú pesti zsidó közösség Óbudától való függetlenedésének egyik első lépése, egyik első saját intézménye volt a temető. Az 1780-as évek közepétől Pestre betelepülő zsidók eleinte Óbudára szállították át halottaikat, az ottani temetőt használták. Amikor erre Pest városa felfigyelt, közegészségügyi okokra hivatkozva betiltotta a halottszállításokat, és 1794-ben a váci vámhatáron kívül jelölt ki a pesti zsidóság számára városi tulajdont képező temetkezőhelyet.³ Ebbe, a mai Ferdinánd hídtól északkeletre elterülő, fapalánkkal körülvett sírkertbe a közösség tagjai 1794 és 1810 között temetkeztek. A temetőt az 1830–40-es években keletkezett források egyöntetűen

¹ Kutatásunkat a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány támogatta: P-073-II/2021: A régi pesti temető újrafelfedezett síremlékei, történelem és örökség.

² Lásd például Büchler 1901: 398–399, Fehér 1933: 80–82, Csáki 2017: 281–282.

³ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) IV.1202.h Rel. a. m. 2046. Ezek az adatok szerepelnek a *Pesti Izraelita Hitközség levéltára Ch[evra] iratai alapján*, vélhetően a 20. század elején összeállított *Régi pesti temetők* című kéziratban is: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (továbbiakban: MZsML) XIII-A 79.18. A Szentegylet 1910. évi jelentésében foglalt, ezektől eltérő adatok így feltehetően tévesek, ld. *PCbK Jelentés*: 7.

kb. 2050 négyszögöl területűnek mondják.⁴ E jelentős méret érthetővé teszi, hogy Pest városa 1808-ban lezáratta e temetőt, arra hivatkozva, hogy útjában áll a település fejlődésének. Az újonnan kijelölendő sírkertet a zsidó közösség a vallási előírásoknak megfelelően ekkor már saját tulajdonába kívánta venni. Tulajdonszerzési igényük indoklásakor a Biblia és a Talmud mellett közegészségügyi szempontokra is hivatkoztak: a temetőben halottasházak tudnának építeni, ahol a temetést megelőzően a holttestek őrzése a város lakóterületén kívül, biztonságosan megoldható lenne.

A Váci úti keresztény és zsidó temetők Joseph Egendorfernek Pest északi részéről és a Margitszigetről készített felmérési térképén, 1811.
BTM Kiscelli Múzeum, TKNy ltsz. 5164.

Az 1808. szeptember 28-án megkötött szerződés szerint Pest városa 2100 forint ellenében a külső váci vonalon az 1790-es években – a mai Váci út és a Lehel utca által közrezárt területen – megnyitott új keresztény temetőn túl, attól északkeletre adott át 1600 négyszögöl temetkezőhelyet a helyi zsidó közösségnek 32 évi használatra.⁵ A temető bejárata ekkor a várossal átellenes,

⁴ BFL IV.1202.c Int. a. n. 5227. Az 1910. évi szentegyleti jelentésben szereplő 20×15 öl területnél tehát jóval nagyobb volt. A Joseph Egendorfer 1811. évi kéziratoss térképén szereplő *Alter Juden-Freuthof* – ez a terület legkorábbi ismert ábrázolása – négyzetes alakú és közel akkora méretű, mint az 1810-ben megnyitott Váci úti zsidó temető. Budapest Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeum (továbbiakban: BTM KM) TKNy 5146.

⁵ MZsML XIII-A 79.18.; BFL IV.1202.h Rel. a. m. 2046.

északnyugati oldalon nyílt. A megállapodás szerint a temetőt kőfallal kellett körülvenni, területén kis épületet emelhettek, amelynek két helyisége szertartási célokra, egy szoba és egy konyha pedig a temetőőr lakásául szolgált. Megegyezés született arról is, hogy 32 évig még a régi, lezárt temető is fennmaradhat, s ennek használatáért a közösség továbbra is fizetni fogja a még 1804-ben megállapított évi 20 korona bérleti díjat. A temetőlétesítés finanszírozására pótdadót kellett kivetni, az összegyűlt 3300 Ft-ból 1810-re sikerült használhatóvá tenni az új sírkertet.

Az új temető gyorsan megtelt: 1829-re már csak egyharmada volt szabad terület. 1831-ben a zsidó község kérelmére Pest városa 1000 Ft ellenében a temető bejárata előtt, tehát a beépített városterülettel átellenes irányban elterülő városi telkekből egy további 1000 négyszögöles területet adott át temetkezési célra.⁶ 1839-ben elérkezett a legelső temető kiürítésének határideje, ekkor az itt nyugvó maradványokat is az újabb temetőbe szállították át, a legtöbb elhunytat közös sírba temették. A Szentegylet feljegyzései szerint 1834-ben, majd az 1838-as nagy árvízét követően is jelentős tatarozási munkákra volt szükség a temetőben. 1844-ben, megint csak északnyugati irányban, újabb 1000 négyszögöl városi területtel bővítették ki a sírkertet, amely így elérte végleges, 3633 négyszögöles (kb. 59×208 méteres) kiterjedését.⁷ Területe ekkor a mai Dózsa György út és a Lehel, a Taksony és a Kassák Lajos utcák által bezárt telektömbök több mint felét foglalta el.

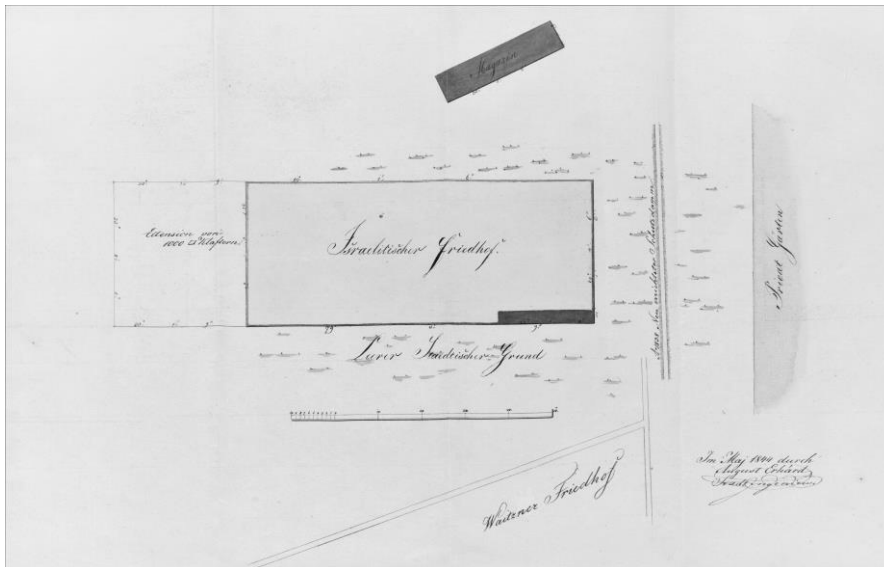
Amikor a vízszintes terjeszkedésre a város már nem adott több területet, akkor függőlegesen, sorok, illetve egyes részek feltöltésével, ahogy a Szentegylet összefoglalója fogalmaz, „emeletes” sírokat hoztak létre. Ez a folyamat már az 1840-es években elindult az öngyilkosok és az itt eltemetett idegenek részén, majd két alkalommal is (1852, 1868) nagyobb területet érintő feltöltés következett.⁸ A sírhelyek pontos rendjét egy 1853-tól vezetett héber betűs nyilvántartókönyvből tudjuk rekonstruálni.⁹ A nyilvántartókönyv soronként és sírhelyenként haladva rögzíti az alsó (*tabton*) és felső (*eljon*) eltemetett személyek adatait, illetve esetenként a normál sírhelyek közé vagy azokra temetett, harmadik rétegben nyugvókat.

⁶ A temetőbővítés Degen Jakab pesti városi mérnök által 1829. szeptember 5-én szignált sematikus terve megtalálható az idézett levéltári iratanyagban: BFL IV.1202.h Rel. a. m. 2046. 12. f.

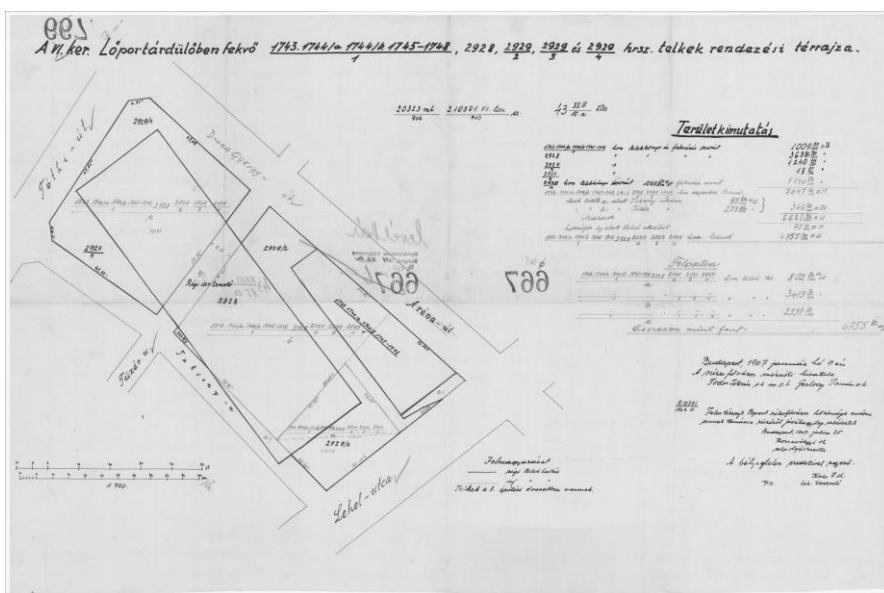
⁷ A kibővítés Erhárd Ágost városi mérnök által kidolgozott terve: BFL IV.1202.h Rel. a. m. 2046. 12. f. A pontos területméretet a Székesfővárosi Mérnöki Hivatal által 1907 januárjában készített, a felszámolandó temető és a környező területek új telekosztását feltüntető térrajz közli. BFL XV.17.d.323.b – 667.

⁸ *PChK Jelentés*: 7–9. Idegeneknek a közösségen kívüli zsidó halottakat tekintették: a vásárookra érkező és váratlanul életüket vesztőket, a kórház és invalidus otthon miatt itt elhunytakat, vagy épp a Dunából kifogott halottakat.

⁹ MZsML, „Sírhelynyilvántartás, Pest”, *MILEV*, <http://collections.milev.hu/items/show/32320>. (Utolsó megtekintés: 2022. július 16.)

Erhárd Ágost: A Váci úti zsidó temető bővítési terve, 1844.
 Budapest Főváros Levéltára, IV.1202.h Rel. a. m. 2046.

Székesfővárosi Mérnöki Hivatal: A Váci úti zsidó temető és a Lőportárdülő környező telkeinek rendezési tervje, 1907.
 Budapest Főváros Levéltára, XV.17.d.323.b – 667.

A temetőterület további megnagyobbítására irányuló hitközségi kérelmek elutasításának minden bizonnyal az volt az oka, hogy a városvezetés már 1847-ben elhatározta a Váci úti keresztény temető bezárását, s egy új köztemető létesítését. A későbbi Kerepesi úti (ma Fiumei útinak nevezett) temetőt ugyan 1847 nyara óta használták temetkezési célokra, de kizárólagos használatú köztemetővé alakítását a városi hatóság csak jóval később, az 1860-as évek során tudta végrehajtani. Ennek a folyamatnak a részeként 1868-ban a Váci úti zsidó temető bezárására is elérkezettnek látták az időt.

A temető korabeli állapotairól nagyon eltérő leírások maradtak ránk. Hummel ravensburgi plébános 1863-ban megjelent útleírásában így jellemzi:

A pesti zsidó temetőt úgy benőtték a vadgesztenyefák, akácok és szomorúfűzök, hogy a holtak a nyár közepén is árnyékban nyugodhatnak. A sokszor nagyméretű, művészies kézzel megmunkált síremlékek díszesen kiképzett gyp- és virágágyások között emelkednek. A sírköveken fekete és arany betűkkel, héber és német nyelven írt sírfeliratok olvashatók; többnyire ótestamentumi idézetek, de vannak köztük szentimentális versezetek is.¹⁰

Az öt évvel később ugyanoda hivatali kötelességből, Pest város tiszti főorvosaként kilátogató jeles közegészségügyi szakember, Flór Ferenc nem volt fogékony a sírkert romantikus hangulatára, ő csak a lesújtó higiéniai állapotokat, a zsúfoltságot érzékelte.¹¹ A különben is kis területű sírkertben szerinte már alig néhány négyszögöl terület volt üres, a sírsorok túl közel voltak egymáshoz, a sírgödörök legfeljebb 0,9–1,2 méter mélyre voltak leásva, a szomszédos sírgödörök szinte egymást érintették, a meghalt kisgyermek e szorosan temetett halottak közé voltak betemetve, a temető nyugati részén már a második rétegbe temették a halottakat. A fővárosi tanácsnak tett jelentésében a tiszti főorvos a temető mihamarabbi lezárását szorgalmazta. A Szentegylet ugyan e látogatás módja és megállapításai ellen is hevesen tiltakozott, de az új temető létesítésének szükségességét ők sem tagadták.

Az újonnan kijelölendő terület elhelyezkedése és mérete kapcsán a város és a Szentegylet elképzelései igen távol álltak egymástól, a hosszúra nyúló egyezkedés eredménye a pesti zsidó közösség szükségleteit csak kevéssé kielégítő megoldás, a Salgótarjáni utcai temető megnyitása lett, amelyre 1874. június 17-én került sor. A Szentegylet az ekkor még rendezetlen új temetkezési helyet hónapokkal később kívánta volna használatba venni, kérelmüknek a város azonban nem adott helyt, sőt, a tanács a rendőrséget is utasította, akadályozza meg a Váci úti sírkertben való temetkezést.¹² Az 1874. június 16-án délután 4

¹⁰ Hummel 1863: 205. Jóval később, nosztalgikus hangulatú leírást nyújt: Strausz Adolf, „A régi zsidó temetőben”, *Egyenlőség*, 1893. július 21: 2–3.

¹¹ BFL IV.1407.b VI/4795/1874.

¹² BFL IV.1407.b VI/1306/1874.

órákor a régi temetőbe tartó temetési menet útját a sírkert falánál valóban elállták a darabontok, órákig nem engedték belépni a gyászolókat, mígnem Schweiger Márton, az Izraelita Országos Iroda elnöke és Kammermayer Károly polgármester közbelépésére kivételesen eltemethették a Váci úti temető két utolsó halottját.¹³

A tanáccsal kötött megállapodás szerint a Szentegylet a régi temető területét a lezárást követő 32 év elteltével, tehát 1906-ban kellett, hogy visszajuttassa a városnak.¹⁴ Az említett temetői nyilvántartókönyvbe 1874-től kezdődően az exhumálásokat is belevezették, és azt az információt is, hogy hova temették át az illetőt. Az első adatok a Salgótarjáni utcai temetőbe költöztetésekről szólnak, 1898-tól indultak meg az áttemetések a Kozma utcába.

Ekkor már a Szentegylet is törekedett rávenni a híveket az exhumációra: egyrészt a zsinagógákban, az *Egyenlőség* című folyóiratban és az éves jelentésiben közzétett felhívások útján, másrészt az áttemetés költségeinek mérséklése révén.¹⁵

Miután a főváros 1904-ben megvásárolta a kincstártól a temetővel szomszédos, korábban katonai célokra hasznosított telket, a városvezetés is sürgetni kezdte a temető felszámolását.¹⁶ A sírkert területének a szomszédos városi telkekkel való egyesítése révén ugyanis nagy, szabályos telektömbök voltak kialakíthatók, amelyek kiválóan alkalmasak voltak a kommunális építkezések számára: a Bárczy István polgármester nevével fémjelzett városi kislakás- és iskolaépítési program több létesítménye is e területen valósult meg. A Szentegylet a temető költséges felszámolásának ellentételezéseként az ekkor a mainál még jóval kisebb területű Kozma utcai temető kibővítéséhez szükséges városi terület átadását kérte, többek közt azért is, hogy legyen hol elhelyezni a Váci úti temetőből exhumálandó maradványokat.¹⁷ Hosszas alkufolyamat után a főváros közgyűlése 1910. június 8-án egyezett bele a telekátadásba, a Váci úti temető kiürítésének határidejéül 1910. október 30-át szabva meg.¹⁸

Az 1910-es végső felszámolás, tömeges exhumálás előtt – a Szentegylet adatai szerint – már 1608 áttemetés történt. Az áttemetések száma azonban nem azonos a megőrzött, áthelyezett sírkövek számával. Sok esetben több

¹³ BFL IV.1403.a 420/1874. Az eseményt még Ágai Adolf is tollhegyére tűzte: „Spitzig Iczig: Királyutczai levél. Kedves sógoromhoz, Seifensteiner Salamonhoz, a botoshoz, a 3 dub otczába”, *Borsszem Jankó*, 1874. június 21: 4.

¹⁴ BFL IV.1407.b VI/2435/1874.

¹⁵ „Új pihenő helyek”, *Egyenlőség*, 1898. december 5: 11.; „Holtak költözködése”, Uo. 1899. február 19: 10. A Waitzner–Wodianer család négy generációjának kegyeletes exhumálásáról szóló beszámolót ld. „Négy generáció”, *Budapesti Hírlap*, 1903. december 25: 7.

¹⁶ *Fővárosi Közlöny*, 1904. november 4: 1382.

¹⁷ *Tájékoztató a pesti Chevra Kadisa Izr. Szent Egylet temetőmagnagyobbítási ügyében*, [Budapest], 1908.

¹⁸ *Fővárosi Közlöny*, 1910. június 3: 1046–1050, Uo. 1910. június 7: 1093–1094, Uo. 1910. június 10: 1103.

hozzátartozót közös sírba „költöztettek össze”, és új sírkövet állítottak föléjük. Az áttelepített sírkövek pontos száma csak tételes helyszíni felméréssel lesz majd megállapítható. Az 1910. évről szóló jelentésében szerepel az is, hogy „az összes sírkövek feliratainak tudományos szempontból is becses leiratásával”¹⁹ is törekedtek a dokumentációt teljessé tenni, azonban ez az anyag sajnos lap-pang, elveszett vagy el sem készült.

A Váci úti temető felszámolása 1910. augusztus elejétől november 25-éig zajlott, ekkor már a Szentegylet költségén exhumálták és szállították át a Kozma utcába, majd helyezték ott közös sírba azokat a halottakat, akiknek áttemetéséről leszámazottaik mindaddig nem gondoskodtak.²⁰ Értelemszerűen a síremlékek átszállítására az ő esetükben nem került sor. Az exhumálás folyamatának legünnepélyesebb aktusa szeptember 12-én a régi temetőben nyugvó rabbik átszállítása volt, akiknek régi síremlékeit a Kozma utcai temető 4. parcellájának első sorában, díszhelyen állították fel.²¹ Külön-külön sírokba temették át a hitközség több alapítóját, valamint – régi síremlékek újrafelállítása mellett – a Szentegylet egykori elnökeit, elöljáróit és alapítóit.²² Egy közös díszsírba kerültek át az addig a Váci úti temetőben nyugvó, 1848–49-ben elesett honvédek.²³

A Szentegyleten belül, úgy tűnik, hosszan vitatott kérdés volt, hogy mi legyen azoknak a sírköveknek a sorsa, amelyek átszállításáról és újrafelállításáról a családok nem gondoskodtak. E több mint 7000 sírkő áruba bocsájtását 1899-ben még elvetették, és úgy határoztak, ezeket is át kell szállítani a Kozma utcába, s ott a temetőfal mellett állítandók fel.²⁴ E több szempontból is hatalmas anyagi terhet jelentő megoldástól később elálltak, s 1907-ben – a budapesti sírköskereskedők agitációjára – leendő elárverezésükről döntöttek.²⁵ Végül azonban ez sem valósult meg, s a Szentegylet jelentésének talán szándékosan homályos megfogalmazása szerint „nagy részük felhasználásából, illetve értéke-

¹⁹ *PCbK Jelentés*: 8.

²⁰ IJ, „Megbolygatott sírok. A váci-úti zsidótemető eltávolítása”, *Az Újság*, 1910. július 21: 6.; „Vándorló halottak”, *Egyenlőség*, 1910. július 24: 8.; Sz. M., „52,000 halott”, Uo. 1910. augusztus 14: 11.; *PCbK Jelentés*: 7–9.

²¹ Groszmann Zsigmond, „Temetőlátogatás. (A Váci úti temetőben nyugvó rabbik.)”, *Egyenlőség*, 1910. augusztus 14. Mell. 2–3.; „Halottak költözése”, Uo. 1910. szeptember 18: 10–11.

²² *PCbK Jelentés*: 7–9.

²³ A negyvennyolcas honvédek külön, szentegyleti költségén való áttemetését, és sírjuk fölé egy közös emlék állítását már 1899-ben elhatározta a Szentegylet, vö. „Kegyelet”, *Egyenlőség*, 1899. október 8: 10.

²⁴ „Régi sírkövek”, *Pesti Hírlap*, 1899. április 11: 10. Erről a határozatról a Szentegylet 1899. évi jelentése nem számol be.

²⁵ „A budapesti sírköskereskedők akciója”, *Magyar Kő- és Márványújság*, 1907. november 15: 1.; „A régi zsidó temető kiürítése”, Uo. 1910. július 15: 5.

sítéséből egyéb, kialakult előnyök mellett, kétezer sorjelző jut temetőnk számára”.²⁶

Az 1810–1874 között használt Váci úti temető a pesti zsidóság funerális kultúrájából mintegy hét évtizednyi korszak emlékeit őrizte. A két végpont között hatalmas változáson ment keresztül a pesti közösség lélekszámát, összetételét, vagyoni és jogi helyzetét illetően is. Ezt a sírkőállomány is tükrözi. A Pest környéki falvakból-mezővárosokból és távolabbról frissen betelepültek hagyományos sírköveinek helyét fokozatosan átvették a fővárossá váló Pest-Buda polgárosodó, gyarapodó zsidó közösségének méretükben is impozáns, gazdagon faragott, terjedelmes szövegezésű, reprezentatív síremlékei.

A LEGKORÁBBI PESTI SÍRKÖVEK

Mára csak archív felvételek őrizték meg a pesti zsidó közösség legkorábbi – az 1794–1810 közötti időszakból származó – sírköveinek képét, amelyek az 1839-es átköltöztetés után a második Váci úti temető déli fala mentén sorakoztak összezsúfolva.²⁷ Eddigi kutatásaink szerint – erre igényt tartó hozzátartozók hiányában – tovább már nem költöztették őket, ezek egyikét sem vitették át a Kozma utcai sírkertbe. Elgondolkodtató, hogy miközben a 19–20. század fordulóján a rabbiképzőt végzett tudós-történész rabbik és a neológ értelmiség más központi szereplői becses értéként tartották számon a pannóniai és középkori magyarországi zsidó sírköveket, addig ez az érdeklődés nem terjedt ki az újkori Pest legrégebbi – már akkor is több mint száz éves – síremlékeire.²⁸ De a pestinél jóval régebbi budai és óbudai zsidó temetőket is úgy számolták fel, hogy csak a maradványokat helyeztették át közös sírba az újonnan nyitott óbudai temetőbe, mindössze néhány egyedileg megőrzött síremléket találunk meg a Gránátos utcai orthodox temető előkertjében.²⁹

²⁶ *PCbK Jelentés*: 8.; „Drága halottak”, *Budapest*, 1910. augusztus 18: 11.; „A kőipar mérlege az 1910. évben”, *Magyar Kő- és Márványipar*, 1910. november 15: 3–4.

²⁷ MZsML, „Váci úti zsidó temető – sírok”, *MILEV*, <http://collections.milev.hu/items/show/33302>. (Utolsó megtekintés: 2022. július 19.)

²⁸ A neológ zsidó értelmiség színe-javát foglalkoztató, az évezredes magyar-zsidó együttélés igazolásának vágya által motivált sírkőkutatásról ld. Balogh–Bányai 2020: 25–26.

²⁹ Balogh 2018: 37–38.

A legkorábbi pesti sírkövek a második temetőbe költöztetve.
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Az archív fotón látható síremlékeket közelebbről megvizsgálva kiderül, hogy a legkorábbi sírkövek formailag és feliratukat tekintve is megegyeznek a kortárs vidéki zsidó temetőekben fennmaradt kövekkel, pontosabban azoknak egyik, a mai Magyarország területét tekintve leggyakoribb típusával. Azzal, amelynek jellegzetes elemeit a 18. században cseh és morva területek felől érkező zsidó bevándorlók hozták magukkal. A hazai cseh-morva eredetű közösségek korai síremlékei leginkább a dél-morvaországi kövekkel mutatnak rokonságot.³⁰ A Duna mentén, Óbuda vonzáskörzetétől Apostagon, Pakson, Baján át egészen Zimonyig elterjedő sírkőforma fokozatosan sematizálódott a betelepülés évtizedei alatt a 18-19. század során. Rusztikusabb változata eljutott az Alföld távolabbi vidékeire, így Makóra is.³¹ Az alapformátumot a vonalkeretezéses, félköríves vagy hullámíves lezárású kövek képezik, ahol a félkörív, vagy a volutában záródó hullámív tetejét egy, vagy a vállakat két erőteljes gömb díszíti. Előbbire példa a pesti síremlékekkel párba állított 1791-ből, utóbbira pedig az 1794-ből származó makói sírjel. Egyes vidékeken megfelelő szaktudás vagy kőanyag hiányában mindez csak vonalmintaként jelenik meg a síremlékeken, de kifejeződik a megrendelő igénye a hagyományainak megfelelő – egyben származásuk emlékét is megőrző – forma iránt, ahogy azt az 1795-ös datálású bajai sírkővel illusztrálhatjuk.

³⁰ Herman 1983: 9–30.

³¹ Balogh 2018: 79.

Kép A

Kép B

Kép C

Formai analógiák: régi pesti sírkövek és vidéki kortársaik. A: Pest, 1804–Makó, 1791 B: Pest, 1799 – Makó, 1794 C: Pest, 1805 – Baja, 1795. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár és Balogh István fényképei.

Ezek a korai sírfeliratok tisztán héber nyelvűek, ahogy középkori és kora újkori előzményeik is.³² A kezdő és záróformulák által keretbe foglalt, átlagosan hatszori feliratok alig 15 szóban szinte minden esetben tartalmazzák a következő információkat: rövid méltatás, elhunyt neve, az apa neve és az elhalálozás dátuma. A későbbi, 19. századi sírkövekhez képest több feltűnő különbséget is tapasztalhatunk: az anya neve csak néhány síremléken található meg. A teljes minta vizsgálata alapján kiderül, hogy a 18. századi magyarországi feliratoknak ez az információ még nem volt szerves része. Ezzel magyarázható az a feltűnő 19. századi jelenség is, hogy miért szerepel az anya nevét tartalmazó mondat jellemzően a főszövegtől szerkezetileg elkülönülve. További eltérés, hogy a – szövegből kikövetkeztethetően felnőtt, férjezett – nők esetében is nagyon kevés alkalommal szerepel a férj neve.³³

A cseh-morva típus a 19. század első harmadában fokozatosan tűnik el, helyét az egyre részletgazdagabb, finomabban megmunkált, jellemzően klasszicista, utóbb romantikus, historizáló formavilágú síremlékek veszik át. Ezek

³² Scheiber 1960.

³³ Balogh 2018: 93.

határozták meg a temető egészének képét, és ennek reminiszcenciái köszönnek vissza ma a Kozma utcai temető 19. és 29A parcelláiban, amelyek szigetszerűen megőrizték a régi temető átköltöztetett reprezentatív síremlékeinek több nagy csoportját.³⁴

A TEMETŐ BELSŐ RENDJE

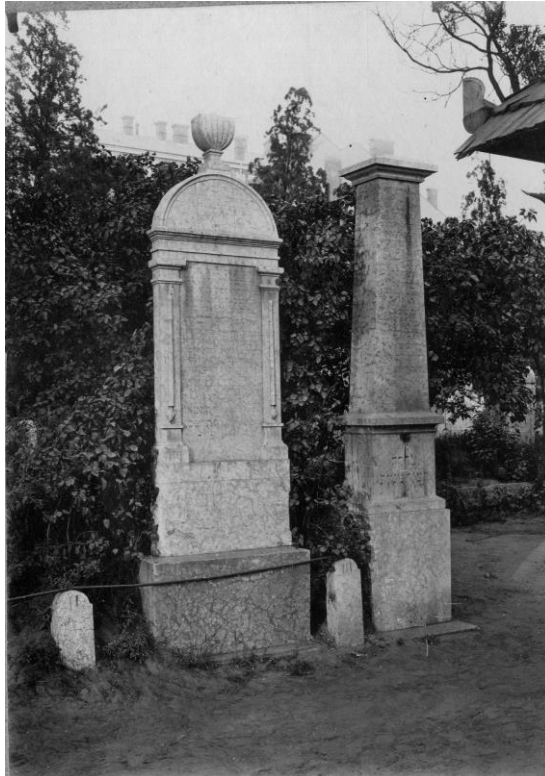
A Váci úti zsidó temető
Halácsy Sándor pesti fel-
mérési térképén,
1867–1872
BFL XV.16.b.221/18

A temető egykori rendjét, legalábbis azt az állapotát, ami az 1860–70-es évekre kialakult, a már említett nyilvántartókönyv mellett a 19. század utolsó harmadában készült térképekről és a kiürítés környékén készült fényképekről ismerhetjük meg.³⁵ A nyilvántartókönyv szerint a kb. 210 méter hosszú területet 112 (!) sorra osztották fel, és soronként 64 sírt alakítottak ki a kb. 60 méter szélességű helyen. A belső szerkezet leginkább szembetűnő eleme a temetők végigvezető,

³⁴ Különösen értékes síremlékek kerültek a 4. parcellába is, azonban ott nem egy tömbben találjuk őket.

³⁵ Archív fotókat a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár anyagában (Iatsz: 64.1630, Kovács Róbert ajándéka, 1933) és a BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteményében (Iatsz: 5564–5571, Nok Gyula felvételei) találtunk. Forrásértékűek még – a BTM Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár gyűjteményében – Pörge Gergely grafikái, amelyeket 1908 májusában készített a temetőről.

sorszámjelző kövekkel szegélyezett főút, amely a Lehel utcai bejáratától a rabbisorig (28. sor) a baloldalon haladt, így itt hosszú sorokban álltak a sírok – soronként 50–56 sírkő – az úttól jobbra. Két emlékkő is állt az út jobb oldalán. Az egyik a 4. sor végén, lezárva az 1839-ben áthelyezett sírok részlegét, az átte-metettekre emlékezett – ezt Pollák Márkus előljáró emeltette. A másik a 10. sor végén az 1831-es kolerajárvány áldozatainak állított emléket, félig héber, félig héber betűs német felirattal.³⁶ Ezt a Szentegylet előljárói készítették 1861-ben. Ahogy a mellette álló adománygyűjtő „persely-oszlopot” is. Utóbbi feliratában is a Szentegylet hordozható perselyeinek jellegzetes fordulatait használta, és a szokásos idézettel zárult: „A jótékonyság megment a haláltól” (Példabeszédek 10,2).³⁷

A kolerajárvány emlékműve és a persely-oszlop.
BTM Kiscelli Múzeum F 5570.

³⁶ A felirat kétnyelvű voltán túl a lefelé fordított fáklyapár, egy jellegzetes klasszicista síremlék-motívum használata is a korszellemet tükrözi. Ahogy a persely-oszlop obeliszk formája is, ami az ekkor általánossá váló új síremlékformát követi.

³⁷ MZsML, „A kolerajárvány áldozatainak emlékműve a Váci úti zsidó temetőben, mellette adománygyűjtő persely-oszloppal”, *MILEV*, <http://collections.milev.hu/-items/show/33298>. (Utolsó megtekintés: 2022. július 21.)

A rabbisor előtt az út bekanyarodott a sírok közé (jórészt elfoglalva a 29. és 30. sorok helyét), és egy újabb kanyarral a temető északnyugati (Fóti úti) szélé felé már középen futott, 32-32 sírhellyel a két oldalán. A két oldal a sorok többségében nemi elkülönítést is jelent. Bár az oldal időnként cserélődik, de nemileg vegyes félsorok alig akadnak. Ez markánsan különbözik az 1–20. sortól, ahol az alsó, 1810 és 1850 között temetett sorok mindegyike vegyes, ahogy ezt a kortárs vidéki temetőknél is tapasztaljuk. Csak 1858 után, a második, rátemetett rétegben jelennek meg a nemileg elkülönített részek. A bekanyarodó út felől tekintve a rabbik mögött kaptak helyet az előljárók (*parnaszim*, 26. sor), mögöttük (20–25. sor) valamint az út szemközti oldalán (31–35. sor) pedig a szentegyleti tagoknak és családtagjaiknak fenntartott sírhelyek voltak, azzal a megkülönböztetett bánásmóddal, hogy ezen a területen nem volt feltöltés, rátemetés. Ugyanez igaz a kohanitáknak szánt 36. sorra is.³⁸ A Szentegylet részén belül a 32. sor külön a sírásóknak (és itt-ott feleségeiknek) adott helyet.

Az eddig ismertetett hagyományos jellegű rendet árnyalja a családi parcella (*Familienplätze*) léte: a főúttól balra, a kerítésig tartó keskeny sávban, a 13–33. sorokkal egy vonalba eső területen. Míg a temető többi részén többé-kevésbé időrendet követő sorok, és a sorokban jellemzően egyéni sírok álltak, ez a parcella, a temető kiemelt helyén, 20 család számára tudta biztosítani a közös temetkezés és a családi reprezentáció lehetőségét. Erre a felemelkedő polgári réteg – nagykereskedők, gyárosok, bankárok – tagjainak kétségtelen igényük volt már a jogi emancipáció előtt is. Ily módon a parcellára átmenetként tekinthetünk a hagyományos egyéni sírhelyek és a Salgótarjáni utcai temetőben megjelenő monumentális családi síremlékek és családi kripták világa között. Az itt eltemetkező házaspárokból – a következő generáció döntése nyomán – egyesek ténylegesen családi kriptákba kerültek át a Salgótarjáni utcába. Így Deutsch Ignác és felesége, Abelsberg Teréz 1882-ben a temető 1. számú, fiuk, hatvani Deutsch Bernát által megvásárolt kriptájába.³⁹ Wahrmann Meir Wolf és felesége Rebeka, 1883-ban, fiuk Wahrmann Mór révén,⁴⁰ Kohner Adolf pedig 1877-ben, fia, Kohner Zsigmond révén került át új családi sírboltba.⁴¹ Mások, így Goldberger Sámuel (1784–1848) textilgyáros és felesége, Adler Erzsébet

³⁸ Arra nincs adatunk, hogy a kohaniták sora közvetlenül megközelíthető lett volna, bár több forrásból is látjuk, hogy a kerítés Taksony utcai oldalán volt egy kapu.

³⁹ Deutsch Ignác (1803–1873) termény-nagykereskedő, gőzmalom-tulajdonos. Hatvani Deutsch Bernát (1826–1893) apja cégtársa volt, majd az 1880-as években a cukorgyártás felé fordult a család befektetői tevékenysége.

⁴⁰ Wahrmann Meir Wolf (1795–1859) textil-nagykereskedő, fia, Mór (1832–1892) pénzügyi befektető, vállalkozó, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, az országgyűlés első zsidó vallású tagja, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, számos egyéb szervezet alapító és pártoló tagja, támogatója.

⁴¹ Kohner Adolf (?–1860) nagykereskedő, fia, Zsigmond (1840–1908) a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke, udvari tanácsos, a Pesti Lloyd Társulat elnöke.

maradványai a Salgótarjáni utcai temető egy kiemelt pontjára, a rabbisor mellé kerültek 1878-ban. Új sírhelyük fölé új, az 1867-ben kapott nemesi címet is megjelenítő síremlék készült. Megint másokat, a hitközség döntése alapján – közéleti tevékenységük és jelentős adományaik révén – ünnepélyes keretek között a Kozma utcai díszparcellába (4. parcella) temettek át eredeti sírköveikkel: Pollák Márkust és feleségét, Herz Babettát,⁴² Dr. Jakobovits Fülöpöt⁴³ és feleségét, Schönwalder Eleonórárt, valamint Holitscher Farkast.

A SÍREMLÉKEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Ha a korszak karakteradó formai jellegzetességeit keressük, az archív képeken hamar feltűnik a tekintélyesebb síremlékek tetejére helyezett, változatos méretű és formájú klasszicista vázákat imitáló kődíszek sokasága. Az átköltöztetés előtt a rabbisor síremlékeinek mindegyikét különleges vázaformák díszítették, ezeknek ma már csak a helyét látjuk, azonban így értelmet nyer a sírjelek csúcsának

Rabbisor az átköltöztetés előtt.
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

egyenes lezárása. Míg a rabbisorból egységesen eltűntek a vázák, a 19. parcellában még néhányat felfedezhetünk: egy részük az eredeti helyén, többségük lehullva, az avarba és a talajba süppedve hever a sírkövek körül. Jövőbeli visszahelyezésük jelentős mértékben hozzájárulna a régi Váci úti temetőkép autentikus atmoszférájának rekonstruálásához. Értéküket fokozza, hogy az ország

⁴² Pollák Márkus (Nagykanizsa, 1780–Pest, 1863) gabonakereskedő, a pesti zsidó közösség kórházfelújítója, számos jótékony cél, köztük a Magyar Izraelita Kézmű és Földművelési Egyesület bőkezű támogatója. Az átemetésükről szóló tudósítást ld. „Kegeletnyilvánítás”, *Pesti Hírlap*, 1910. augusztus 30: 11.

⁴³ Jakobovits Fülöp (1778–1864) pesti orvos, az 1805-ben alapított zsidó kórház főorvosa, a MIKÉFE egyik alapítója, a magyarosodás támogatója.

zsidó temetőinek egykorú síremlék-együtteseit vizsgálva csak elvétve – például a tatai zsidó temetőben – találhatunk hasonló klasszicista vázakkal díszített sírköveket.

Ugyancsak a korszak, és egyben a pesti temető jellegzetességei voltak az egyes síremlékekhez – férfiakéhoz és nőkéhoz egyaránt – hátulról illesztett, többségében vörösmész-kő-lapokból összeállított, üreges, szarkofágszerű építmények, amelyek felületébe esetenként feliratot is véstek. A 19. század második feléig domináló hagyományos sztéléforma és a század utolsó harmadától egyre gyakoribb, fedőlapokkal ellátott modern síremlékek közötti időszakban ezek az építmények is kifejezetten a temető által képviselt átmenetiség egyik jellemző-jének tekinthetők. Vizsgálatuk további kutatás tárgyát képezi.

A Kozma utcában megőrzött síremlékeket végigtekintve azt tapasztaljuk, hogy a kövek mérete az 1800–1870 közötti évtizedek során jelentősen megnőtt, megformálásuk változatos, részletgazdagon kidolgozott architektonikus díszítőelemekkel, különleges motívumokkal és szimbólumokkal, esetenként egészen rendkívüli ábrázolásokkal gazdagodott. Az évtizedek során végbement formai átalakulással szemben a síremlékek anyaga a Váci úti temetőben még nem változott meg. A gerezsei vörösmész-kő általános használata egyaránt különleges harmóniát kölcsönöz az archív képeken látható egykori és a Kozma utcában megőrzött töredékes temetőképnek. Ez az egységesen jellemző örökségi szempontból is jelentős.

A vörösmész-kő a 19. századtól a történelmi Magyarország középső részében a zsidó temetők meghatározó kőanyagává vált, és megjelent a nem zsidó temetőkben is. Finom és aprólékos kidolgozásra alkalmas anyaguk révén az évszázad zsidó síremlékei a korábbi hagyományokhoz kapcsolódtak, ezzel együtt motívumkincsükben, megformálásukban és szövegezésükben nagy változatosságot mutatnak.⁴⁴ Ugyanakkor – mint az néhány monumentalitásra törekvő vagy íves kialakítású síremléken jól megfigyelhető – a kőanyag 18–20 cm-es természetes rétegvastagsága limitet jelentett a hagyományos formáktól való eltérésben. A vörösmész-kő sírjelek nagy számát az is magyarázza, hogy a tömött mészkő kevésbé sérülékeny, mint a puhább mészkövek és a homokkő. A 20. századi gránit obeliszkok és műköből készült sírkövek között a távoli parcellához érkező látogató számára első pillantásra körvonalazódik az itt található emléktárgy különleges együttese, amely egyfajta időutazást jelent a 19. század középső évtizedeibe.

Nyelvhasználat szempontjából is jellegzetes átmenetet mutatnak a korszakból megmaradt síremlékek. Egyik szembetűnő jelenség a héber betűs német feliratok gyakori használata.⁴⁵ Példának hozhatjuk a Jakobovits házaspár már említett síremlékeit (egykor a családi parcella 4. sorában, ma a Kozma utcai 4. parcella 1. sorában). A rajtuk olvasható hosszú, héber betűs felirat valójában

⁴⁴ Balogh 2018: 126.

⁴⁵ A sírfeliratok nyelvhasználatáról, szociolingvisztikai és halákhikus szempontokról ld. Bányai 2011: 25–27.

egy tartalmilag nagyon modern német szöveg, amely egymás mellett használja a zsinagógai és a polgári dátumokat, mindkettőt arab számokkal jelölve. A közönség tagjainak még otthonosabb volt héber betűt olvasni, de a nyelv már német, a tartalom már modern. Az 1864-ben elhunyt Jakobovits Fülöp a magyar nyelv terjesztésének egyik fontos támogatója volt, így nem meglepő, hogy a hátoldalon magyar feliratot találunk, bár ez a Váci úti anyagban még nem gyakori. Ekkor még a héber és német a jellemző nyelvpár, sok a mindkét nyelven igen terjedelmes felirat.

Szintén a családi parcellában álltak a Rosenfeld család tagjainak síremlékei (ma 19. parcella 6. sor 1–4.). Az 1845-ben meghalt Feigele / Franciska Rosenfeld sírja héber és (gót betűs) német oldalán is igen hosszú feliratot tartalmaz. Az ekkor még életben lévő, a sírkövet minden bizonnyal megrendelő férj, Mose Leib / Mórítz Rosenfeld mindkét oldal feliratában kiemelt betűkkel adja tudtunkra, hogy főhercegi (nádori) udvari szállító, bankigazgató és nagykereskedő. Ez a rész a héber oldalon is német, héber betűs német, mivel a nyelvújítás előtt ezekre a tisztségekre még nem volt bevett héber megnevezés. A család reprezentációs igényét jelzi, hogy ezeket a kitüntető tisztségeket az 1844-ben Hild József tervei alapján épült Erzsébet téri házukon elhelyezett emléktáblán is megörökítették.⁴⁶

NÉHÁNY KÜLÖNLEGES SÍREMLÉK

A Váci úti zsidó temetőben számos olyan síremlék is állt, amely valamilyen okból – formai megoldása, díszítményeinek ikonográfiája, mérete okán – kivált, elkülönül a fent jellemzett összképből.

A sírjelekre jellemző motívumgazdagságot példázza a 19. parcella (9. sor, 26. sír) egyik legkülönlegesebb vörösmészkből készült síremléke, mely egykor az előljárók sorában (26. sor, 35. sír) állt. Jákov Hertz (? –1832) síremlékének hátoldalán egyedülálló, nagyméretű ábrázolással találkozhatunk. Az elhunyt személyneve adta az asszociáció alapját, amikor a síremlék tetejére a hozzátartozók egy tórai mondat parafrázisát vésették:

ויקרא יעקב שם המקום בית אל.

Mózes 1. könyve 32. fejezet 31. mondatából származik az idézet első fele, amely a következőképp hangzik:

ויקרא יעקב שם המקום פניאל כי ראיתי אלהים פנים אל פנים ותנצל נפשי

És elnevezte Jákov a helyet Peniélnek: mert láttam Istent színről-színre és megmenekült lelkem. (IMIT)

⁴⁶ MZsML, „Emléktábla fényképe Rosenfeld hoffaktor házán”, *MILEV*, <http://collections.milev.hu/items/show/35578>. (Utolsó megtekintés: 2022. július 20.)

Míndez az Örökkévaló angyalával folytatott tusakodás után, az Izrael név megszerzése után hangzott el. – A בית אל kifejezés ugyanakkor a Teremtés könyvének egy korábbi szövegrészéből, a 28. fejezet 17. mondatából eredeztethető, amikor a Hárrán felé menekülő Jákob éjszaka csodás látomásban részesült: „Félt és mondta: Milyen félelmetes ez a hely; nem más ez, mint Isten háza és ez az ég kapuja.” Ezzel az egyéni módon formált tórai gondolattal tért meg

Jákob Hertz síremlékének hátoldala
Fáryné Szalatnyay Judit fényképe, 2021

az itt eltemetett Jákob az örök élet házába. Isten házának vizuális megjelenítésével többször találkozhatunk régi vidéki zsidó temetők síremlékein, de a modern városi zsidó sírkőkultúrából ez a szimbólum már hiányzik. Ez a sírkő is azt az átmenetiséget tükrözi, ami a régi pesti zsidó temető síremlékeit jellemzi. Egyszerre találkozik bennük a hagyomány és az új, városi életforma, a magas színvonalú kivitelezés, és az emberléptékű megfogalmazás. A sírkő állapota azonban napjainkban komoly aggodalomra ad okot. A több mint egy évszázada eltört felső részt a korabeli helyreállítás során vas csapokkal rögzítették az alsó testhez, ami korrodálódva újabb repedéseket eredményezett. A további állapotromlás elkerülése érdekében fontos

lenne az értékes sírjel mielőbbi, szakszerű felújítása. Archív felvételen azonosítani tudjuk, hogy a sírsztélé tetején egykor egy szív alakú záródísz állt: így a síremlék a személynév mellett a családnevet is megjelenítette.

Méretét tekintve a vörösmész-kő sírsztélék közé illeszkedett, megformálása révén azonban határozottan kivált közülük Rózsavölgyi Márk hegedűművész, zeneszerző (1788 k.–1848) síremléke. A reformkori magyaros zeneművészet jeles és közkedvelt alakja, az első csárdások komponistája vagyontalanul hunyt el, sírja fölé először a pesti Magyarító Egylet kívánt emléket állítani.⁴⁷ Ezt a nemes

⁴⁷ „Az elhunyt Rózsavölgyi Márk...”, *Pesti Divatlap*, 1848. február 6: 189.

szándékot elsodorta a történelem vihára; a Kozma utcai temetőbe áthelyezve máig megőrzött síremlékét fia, a nevét viselő zeneműkiadó céget alapító Rózsavölgyi Gyula emeltette az 1850-es években.⁴⁸ Az alkotás a kor klasszicista síremlékművészetének toposzait alkalmazó művészemlék, amely akár a szomszédos keresztény temetőben is állhatott volna. A profílozott lábazat felett emelkedő alacsony emlékkövön antik szarkofágfedelet idéző, oromzatos-akroterionos fedkő nyugszik, amelyet az elhunyt művészi tevékenységére utaló plasztika koronáz: egy babérkoszorúval átfont lyra, mögötte kottajelekkel rótt irattekercs – a kompozíció utóbbi eleme mára eltűnt, Pörge Gergely rajzán azonban még kivehető. A síremlék homlokoldalán olvasható egyszerű magyar nyelvű feliratnak – Rózsavölgyi Márk | meghalt életének 66. | évében Januáriusban | 1848. – egykor szintén díszesebb, nem kőből készült keretelése lehetett. Ennek már a 20. század eleji ábrázolásokon is csak a lenyomata látható, mára a feliratot is újrajesték. Héber feliratnak nincs nyoma a síremléken.

Pörge Gergely: Rózsavölgyi Márk síremléke a Váci úti zsidó temetőben, 1908.
BTM Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár

Az egykori Váci úti temetőről készült fényképek közül jó páron feltűnik egy, a sírsztélék közül messze kimagasló, szokatlan formájú alkotás, Herzfelder Dávid (Tirnitz, ?–Pest, 1860) és felesége, Kadisch Terézia (?–1840) hatalmas, s mint látni fogjuk, bizonyosan a férj elhunyt idejében, 1860 körül állított emlékoszlopa. Herzfelder Dávid alsó-ausztriai származású nagykereskedő volt, aki

⁴⁸ „Zenészetünk hajdan és most”, *Budapesti Hírlap*, 1859. július 2: 2.

az 1840-es években már váltóüzlettel, bankügyletekkel is foglalkozott.⁴⁹ Az 1840-es évektől tagja volt a Pesti Nagykereskedő Testületnek, 1841-ben pedig – apósa mellett – a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítói között találkozhatunk a nevével. Az após, Kadisch Joachim (Bécs, 1785– Pest, 1853) 1802-ben telepedett le Pesten, ő a terménykereskedelemmel felhagyva az 1840-es évektől már csak pénzügyletekkel foglalkozott, s a 19. század első évtizedeiben a pesti zsidó község elöljárójaként is tevékenykedett.

Herzfelder Dávid és felesége oszlopszerű síremléke közelítőleg 5–6 méter magas lehetett, anyaga az archív fotók alapján a környező vörösmész-kő szteléknél sötétebb, szemcsés kőzet volt. Statikai okokból nyilván tömör kőből faragott talapzatát két szarkofágalakú, oromzatos fedéllel bíró sírláda képezte, ezeken emelkedett a többszörösen tagolt, sarkain leegyszerűsített akrotérionokkal díszített oszlopszék, amelynek egyik oldalán a magyar nyelvű, a másik oldalán a héber nyelvű sírfelirat volt olvasható. A karcsú oszlop erőteljes oszlopgyűrűn nyugvó lábzata nem követett klasszikus mintákat, a két mély bemetszéssel kiképzett oszlopnjak felett pedig oszlopfő helyett egy hagymasisak alakú idomban végződött. A szokatlanul hegyes csúccsal kiképzett hagymaforma alatt az oszlopot csipkézett fémgallér vette körül, a csipkézet mintája kisebb és nagyobb változatban a hagymaalakot ismételte.

A Herzfelder–Kadisch-síremlék mintaképeit nemcsak a zsidó temetőművészetben, de a tágabban vett funerális építészetben is hiába keresnénk. Az oszlop tagolása, arányai iszlám minaretet idéznek, közvetlen mintaképe minden bizonnyal – különösen a kettős talapzat árulkodik erről – az 1857. évi magyarországi császárlátogatásra a pesti zsidó hitközség által a mai Deák téren „keleti stílusban” emelt hódolati emlék lehetett.⁵⁰ Ennek formaadását pedig a közösség újonnan felépült – 1857-re kívülről már elkészült⁵¹ – Dohány utcai zsinagógájának orientalizáló építészeti megoldásai inspirálták. A hódolati emlék és a síremlék egyaránt tekinthető a zsinagóga homlokzatsarkait lezáró, nyolcszög metszetű, a pártázatos főpárkány felett kis hagymasisakokkal koronázott sarokpillérek önállósult változatának, amelyek építészeti tagozatból szoboremlékké avanzáltak. A kor zsinagógaépítészetében általánosan elterjedt orientalizáló stílus a pesti zsidó temetőkben a későbbiekben sem vált elterjedtté – az óegyiptomi építészet formáival sokkal gyakrabban találkozhatunk⁵² –, a Herzfelder–Kadisch-síremlékhez mérhető kevés monumentális példa az 1890-es években megnyitott Kozma utcai temetőben áll.

⁴⁹ Kövér 2012: 145–146.

⁵⁰ Budapest, május 4-én. *Vasárnapi Újság*, 1857. május 1: 154.; „Pesti hódolati jelvények II. Az izraelita község által emelt emlék a szénpiaczon”, *Vasárnapi Újság*, 1857. május 24: 180.

⁵¹ Komárik 1991.

⁵² Fullér 2019.

Herzfelder–Kadisch-síremlék, 1860 körül. Nok Gyula felvétele, 1910 előtt.
BTM Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény ltsz. 5564.

A Kozma utcai zsidó temetőbe áttemetettek síremlékeinek zömét több, egymástól távolabb elhelyezkedő, viszonylag zárt egységben helyezték el. Ezek közül a legnagyobb, több mint 400 áthozott síremlék által alkotott csoport a 19. parcellában található. A kutatómunkánkat ebben a szekcióban kezdtük meg. A dokumentálás megkezdéséhez előzetesen szükség volt a terület megtisztítására. 2021 nyarán az OR-ZSE és az ELTE hallgatóinak részvételével, két önkéntes nap keretében sikerült a területet átláthatóvá és bejárhatóvá tenni. Ezt követően, 2021 ősz-tél folyamán elkészült a parcella térképe, valamint az 1–9. sorok részletes fotódokumentációja. A megkezdett munkát a jövőben folytatni kívánjuk, mert az előzetes vizsgálatok alapján is világossá vált, hogy a 19.

parcellában a hazai funerális kultúra egészét tekintve is kiemelkedő értékű, korát és arányait tekintve országosan is egyedülálló örökségi együttes maradt fenn. Az itt álló síremlékek a főváros romantikus kőfaragó művészetének kiemelkedő értékei, hiszen az azonos korú nem zsidó temetőket városszerte szintén felszámolták, ám azok síremlékeinek csak töredéke maradt fenn elszórtan. A továbbiakban tervezzük a temető más parcelláiban található, áthelyezett sírcsoportok dokumentálását is annak érdekében, hogy a temetőben fennmaradt korai emlékanagyról minél teljesebb képet kaphassunk.

A Váci úti temető kronológiai folytatását a Salgótarjáni utcai zsidó temetőben találjuk, amelynek teljes területét műemlékké nyilvánították 2002-ben. Hosszú temetőrendezési munkálatok után ma már bejárható, Budapest közismert, méltán látogatott örökségi elemévé vált.⁵³ Fontos lenne, hogy értékéhez és jelentőségéhez méltó figyelmet és jogszabályi védelmet kapjanak a Salgótarjáni utcánál évtizedekkel régebbi korszak megmaradt síremlékei is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh 2018 Balogh István, *A XVIII. századi magyarországi zsidó sírkövek. Analízis és adattár* (PhD-értekezés), OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, Budapest, 2018.
- Balogh–Bányai 2020 Balogh István – Bányai Viktória, „A magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme”, *Regio* 28/3 (2020) 24–38.
- Bányai 2011 Bányai Viktória, „Derék asszonyok és jámbor férfiak – sírfeliratok filológus szemmel”, *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 13/4 (2011) 25–32.
- Büchler 1901 Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időkől 1867-ig*, Budapest: IMIT, 1901.
- Csáki 2017 Csáki Tamás, „A Salgótarjáni utcai temető – A pesti zsidó közösség sírkertje, 1874–1891”, *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* XII (2017) 281–332.
- Fehér 1933 Fehér Jolán Antónia, *Budapest székesfőváros temetőinek története* (Bölcsészdoktori értekezés), Budapest, 1933.
- Fullér 2019 Fullér Andrea, „Egyiptizáló síremlékek a budapesti zsidó temetőben a 19-20. század fordulóján”, *Ókor* XVIII/3 (2019) 96–112.
- Herman 1983 Jan Herman, *Jewish Cemeteries in Bohemia and Moravia*, Prague: Council of Jewish Communities in the Czech Socialist Republic, 1983.

⁵³ Tóth 2014.

A RÉGI PESTI ZSIDÓ TEMETŐ TÖRTÉNETE ÉS SÍREMLÉKEI

- Hummel 1863 Pfarrer Hummel, *Schettra auf der Reise nach Ungarn und Italien. Reisebilder aus ihren Tagebüchern zusammengestellt*, Ravensburg, 1863.
- Komárik 1991 Komárik Dénes, „A pesti Dohány utcai zsinagóga építése”, *Művészettörténeti Értesítő* XL/1–2 (1991) 1–16.
- Kövér 2012 Kövér György, „A pesti kereskedő-bankár ’ezüstkora’ 1847–1873”, in: Uó.: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok* (Várostörténeti tanulmányok 12), Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2012, 111–172.
- PCHK Jelentés *A Pesti Chevra Kadisa előjáróságának jelentése az 1910-iki közigazgatási évről*, Budapest, 1911.
- Scheiber 1960 Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig*, Budapest: MIOK, 1960.
- Tóth 2014 Tóth Vilmos, *A Salgótarjáni utcai zsidó temető*, Budapest: Nemzeti Örökség Intézete, 2014.